

Jacek A. Żurawski

Spółeczna Akademia Nauk / TVP S.A.

Józef Piłsudski w bibliofilstwie¹

1. Uwagi wstępne

Postać Józefa Piłsudskiego najczęściej jest opisywana z punktu widzenia jego działalności wojskowej lub politycznej, jednak przez kolekcjonerów jest także prezentowana przez pryzmat zgromadzonych zbiorów. Jedną z największych kolekcji pamiątek po Józefie Piłsudskim zgromadził Janusz Ciborowski. Katalog jego kolekcji obejmuje 700 pozycji, na które składają się obrazy, rzeźby, medale, biżuteria patriotyczna, pocztówki, prasa, a także dokumenty osobiste Marszałka Piłsudskiego². Kolekcja została w 2002 roku przekazana Prezydentowi RP³ i obecnie jest udostępniona w Belwederze.

Odnosząc się do głównego tematu, czyli bibliofilstwa, należy na wstępie poczynić kilka uwag. Pisząc o kolekcjonowaniu pamiątek związanych z Marszałkiem, należy pamiętać, że w okresie PRL miał on być postacią zapomnianą, a jeżeli pojawiał się na kartach podręczników, to wyłącznie w negatywnym świetle⁴. Zgodnie z zaleceniami cenzury

¹ Pierwsza wersja niniejszego tekstu ukazała się w książce *Józef Piłsudski. Niepodległość. Dziedzictwo. Pamięć*, red. T. Skoczek i J. Załęczny, Warszawa 2019.

² *Józef Piłsudski w zbiorach Janusza Ciborowskiego. Katalog*, Warszawa 1996.

³ Kolekcję przekazał w 2001 r., wykonując wolę zmarłego J. Ciborowskiego, jego syn Piotr, <http://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/rok-2002/art,64,przekazanie-prezydentowi-rp-zbiorow-j-ciborowskiego.html> [dostęp: 5.07.2018].

⁴ Temat ten w ciekawy sposób omawia J. Górka, „*Białe plamy*” w *nauczaniu historii. Obraz Józefa Piłsudskiego na kartach wybranych podręczników dla szkoły podstawowej*

„z opracowań, artykułów publicystycznych, pamiętników należy eliminować wszelkie treści (...) rehabilitujące i popularyzujące w społeczeństwie tradycje wrogie socjalistycznej Polsce (np. próby rehabilitacji okresu międzywojennego i przywódców II Rzeczypospolitej (...))”⁵.

Kolekcjonowanie książek zakazanych było jedną z form oporu przeciw cenzurze. „Powstawały (...) kolekcje dotyczące legionów Piłsudskiego, Drugiej Rzeczypospolitej lub Kresów, których nie można było prezentować oficjalnie (...). Prywatne i półoficjalne wystawy podtrzymywały też na duchu i integrowały poszczególne środowiska (...))”⁶.

Jednocześnie władza starała się kontrolować antykwariaty, tak aby zakazana literatura nie trafiała ponownie na rynek. Już w 1952 roku opracowano (*nomen omen* 11 listopada) „zasady prowadzenia antykwariatu zamkniętego” w ramach powstających antykwariatów Przedsiębiorstwa Państwowego „Dom Książki”. Cenzura objęła również antykwariaty⁷. Oczywiście nie powstrzymało to kolekcjonerów, a nawet można postawić tezę, że przyczyniło się do powstania nowych zbiorów.

Po wtóre, pisząc o Józefie Piłsudskim w bibliofilstwie, należy zwrócić uwagę na kwestię książek i artykułów napisanych przez Marszałka oraz opracowań jemu poświęconych. Oczywiście w okresie międzywojennym były one wydawane w dużych nakładach⁸, sporo z nich przetrwało II wojnę światową. Nie zniszczyły ich również działania cenzury w PRL. Dlatego też obecnie poszukiwane są wydania w stanach bardzo

wydanych po 1945 roku, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczanie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. D. Degen, J. Gzela, Toruń 2010, s. 505–520.

⁵ [T. Strzyżewski], *Czarna księga cenzury PRL*, t. 1, Londyn 1977, s. 60.

⁶ G. Nieć, *Wtórny rynek książki w Polsce. Instytucje. Asortyment. Uczestnicy*, Kraków 2016, s. 162.

⁷ Więcej na temat pisze G. Nieć, *Książki zakazane i źle widziane w obiegu antykwarycznym w okresie Polski Ludowej*, [w:] D. Degen, M. Żynda, *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od XIX wieku do czasów współczesnych*, Toruń 2012, s. 129–153.

⁸ Był to jeden z przejawów kultu Marszałka w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Niniejszy artykuł omawia wydawnictwa pod kątem kolekcjonerskim. O kulcie Józefa Piłsudskiego pisali m.in. S. Kalinowski, *Organizacje społeczne i prasa w akcji promocji legendy Józefa Piłsudskiego w powiecie radzyńskim w okresie II Rzeczypospolitej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2013, nr 11; B. Urbankowski, *Srebrna i czarna legenda. Józef Piłsudski w poezji, historii i plotce*, „Niepodległość i Pamięć” 2005, r. 12, nr 1 (21); J. Załęczny, *Kult Piłsudskiego przed i po maju*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, r. 23, nr 3 (55) oraz eadem, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017 i przywołana tam literatura.

dobrych czy wręcz idealnych (te zawsze wzbudzają pożądanie kolekcjonerów) oraz edycje specjalne (wydawane w małych nakładach, często na specjalnym papierze i w zaprojektowanej oprawie). Jeżeli chodzi o książki poświęcone Józefowi Piłsudskiemu, nadal poszukiwane są druki wydawane w trakcie i po II wojnie światowej na emigracji.

Należy pamiętać, że prace poświęcone Marszałkowi są różnej jakości, najczęściej były pisane z potrzeby serca, w sposób bezkrytyczny i pozbawiony warsztatu naukowego, opisywały uczucia autorów wobec Józefa Piłsudskiego. Opracowana w 1934 bibliografia druków o Józefie Piłsudskim⁹ obejmowała okres 1915 – luty 1934 i liczyła 365 pozycji, nad poziomem których ubolewał biograf Marszałka Władysław Pobóg-Malinowski:

w nader obfitym i wzrastającym z roku na rok strumieniu „biografij”, „życiorysów”, „studiów”, „szkiców”, „przyczynków” napróżno byśmy szukali dzieła pokrywającego się z obrazem rzeczywistości historyczno-psychologicznej. W bogatej bibliografii podkreślić mogłem zaledwie czternaście pozycji, mających jakąś wartość i znaczenie; dorzucić do tego mógłbym kilka, w najlepszym razie – kilkanaście artykułów czy wspomnień rozrzuconych po czasopismach. Resztę, olbrzymią kilka tysięcy pozycji liczącą, resztę można odrzucić, można nawet zniszczyć bez najmniejszej szkody dla kultury i myśli narodowej¹⁰.

Drugą grupę wydawnictw stanowią pisma Marszałka. Bibliografia prac i dokumentów Józefa Piłsudskiego, opracowana przez Stanisława Giżę, obejmująca lata 1880–1933¹¹, liczy ok. 550 pozycji. Otwiera ją pisana ręcznie gazetka „Gołąb Zułowski”, redagowana przez nastoletnich braci Bronisława i Józefa Piłsudskich, w której znajdowała się kronika wydarzeń krajowych i zagranicznych, wypisy z literatury polskiej, biografie sławnych ludzi, ale także bajki i opowiadania; niektóre z nich

⁹ S. Konopka, *Bibliografia druków o Józefie Piłsudskim*, [w:] *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sieroszewski, Warszawa 1934, s. 247–268. Współcześnie próbę przygotowania pracy *Józef Piłsudski w bibliografii* podjął T.B. Lenczewski. Jednak ukazał się tylko pierwszy zeszyt *Józef Piłsudski w bibliografii. Biografie i życiorysy*, Łódź–Warszawa 1993, obejmujący ok. 280 pozycji wydanych do 1993 r., przy czym autor uwzględniał jako kolejne pozycje różne wydania tych samych książek.

¹⁰ W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski 1867–1901. W podziemiach konspiracji*, Warszawa 1935, s. 5–6.

¹¹ S. Giza, *Zestawienie bibliograficzne prac Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Józef Piłsudski. Pisarz, wydawca, drukarz*, red. Z. Klemensiewicz, E. Kuntze, W. Pocięcha, L. Strojek, K. Witkiewicz, Kraków 1936, s. 113–136. W latach 1893–1925 J. Piłsudski opublikował 102 prace i artykuły publicystyczne i historyczne; T. Dybczyński, *Józef Piłsudski jako publicysta i historyk*, Warszawa 1934, s. 139–142.

były sygnowane J.P. Ogółem „wydano” w nakładzie 1 egzemplarza 46 numerów i 11 dodatków¹².

Na koniec jeszcze dwie uwagi. Niniejszy artykuł nie pretenduje do całościowego opracowania dotyczącego edycji praca Marszałka, jak i książek jemu poświęconych. Jest to szkic, oparty wyłącznie na zbiorach zgromadzonych przez autora w ciągu ostatnich trzydziestu lat, w którym staram się przedstawić Czytelnikowi, te książki, które wydają się z mojego subiektywnego punktu widzenia najciekawsze¹³.

¹² Więcej na ten temat zob. K. Polechowski, *Dzieło pisarskie Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Józef Piłsudski. Wybór pism*, opr. W. Suleja, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. LIII.

¹³ G. Nieć sklasyfikował druki i dokumenty dotyczące Marszałka obecne na rynku antykwarycznym w sposób chronologiczny „1. Młodość i konspiracja, przypadające na okres zaborów, w którym to dominują (z przyczyn oczywistych) dokumenty osobiste i druki konspiracyjne. 2. Wojna światowa (dokumenty oraz rozmaite wydawnictwa związane z działalnością wojskową). 3. Wojna polsko-bolszewicka i odbudowa państwa, podobnie jak w poprzednim punkcie, choć coraz więcej już tematyki politycznej, systematycznie też rozwija się od tego momentu nurt pamiętnikarski i historiografia. 4. Sulejówek 1922–1926. W tym czasie dominują wydawnictwa dokumentujące czyn legionowy oraz związane z bieżącą polityką, a także liczne druki ulotne dotyczące życia towarzyskiego i organizacyjnego. 5. Okres pomajowy. W tym przypadku trudno mówić o jakimś dominującym nurcie tematycznym czy formalnym, albowiem intensywnie rozwijają się praktycznie wszystkie. Istotnym novum jest poszerzający się segment wydawnictw polemicznych i satyrycznych. 6. Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej 1935–1939 to z kolei okres wzmoczonego kultu Marszałka i związany z tym intensywny wzrost różnego rodzaju wydawnictw pamiątkowych i opracowań historycznych, jak choćby najobszerniejsza edycja »Pism zbiorowych z lat 1937–1938«. Osobno należy potraktować liczne funeralia z lat 1935–1936. 7. Druga wojna światowa to nieliczne druki konspiracyjne i emigracyjne oraz propagandowe niemieckie. 8. 1945–1989 to okres dość zróżnicowany, zwłaszcza w odniesieniu do wydawnictw krajowych, wśród których początkowo dominują publicystyczne, literackie oraz naukowe i popularnonaukowe, często o charakterze propagandowym, ukazujące w niekorzystnym świetle Piłsudskiego i Drugą Rzeczpospolitą w ogóle. Istotną cezurą jest tutaj, przynajmniej pod względem retoryki, rok 1956, ale tak naprawdę do wyraźnego przełomu dochodzi dopiero z końcem epoki w ramach przewartościowań, będących w dużej mierze pokłosiem pierwszej Solidarności, jak i wpisujących się w działania propagandowe, mające na celu legitymizację władzy. Tematyka legionowa była cały czas obecna w wydawnictwach emigracyjnych, szczególnie za sprawą Instytutów Józefa Piłsudskiego w Londynie i w Nowym Jorku. Pojawiała się także w repertuarze drugiego obiegu, zwłaszcza w latach 80. XX wieku”. Por. idem, *Marszałek Józef Piłsudski i legiony w asortymencie wtórnego rynku książki w Polsce*, [w:] *Biblioteka publiczna w przestrzeni społecznej. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia Działalności Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi*, red. J. Ladorucki, Łódź 2017, s. 172. Dla potrzeb niniejszego artykułu zrezygnowałem z układu chronologicznego i przyjąłem układ rzeczowy.

2. Biografie Józefa Piłsudskiego¹⁴

Pisząc o edycjach biografii Marszałka, zaczęę od przywołanej już pracy W. Pobóg-Malinowskiego, wydanej w 1935 roku. Ukazały się tylko dwa tomy *W podziemiach konspiracji 1867–1901*¹⁵ oraz *W ogniu rewolucji 1901–1908*¹⁶. Pracę nad pierwszym tomem autor zakończył ponad pół roku przed, a nad drugim dwa tygodnie po śmierci Komendanta. Przystępując do pracy, W. Pobóg-Malinowski starał się stworzyć książkę, która będzie pracą naukową i odpowiedzią na, krytykowany we wstępie, zalew literatury poświęconej Marszałkowi. Jak sam pisał: „W książce swej, będącej wynikiem pięcioletnich poszukiwań i studiów, opieram się przeważnie na nieznanymi zupełnie i niewyzyskanych dotąd materiałach archiwalnych w postaci listów samego Piłsudskiego i najbliższego otoczenia (...) wykorzystuję tu poza tem nielegalną prasę (...) oraz bogatą literaturę propagandową (...)”¹⁷.

Dzieło było zaiste imponujące, tom pierwszy liczył 373 strony, a drugi 651. Wydawca książki, firma Gebethner i Wolff, oprócz nakładu zwykłego, przygotował specjalną edycję w oprawie zaprojektowanej i wykonanej przez T. Piotrowskiego, odbitą w ilości 500 egzemplarzy numerowanych „na papierze offsetowym bezdrzewnym, w większym formacie z ilustracjami na papierze kredowym”. W. Pobóg-Malinowski nigdy nie doprowadził do końca swojego, zaplanowanego na sześć tomów, dzieła. Będąc na emigracji po zakończeniu II wojny światowej, powrócił do pracy nad książką, jednak śmierć w 1962 roku te prace przerwała. Dwa lata po śmierci autora specjalny Komitet Wydawniczy wydał książkę *Józef Piłsudski 1867–1914*. Jak napisano w przedmowie:

ciężka choroba i śmierć Władysława Pobóg-Malinowskiego przerwała pracę nad biografiami Marszałka Piłsudskiego. (...) W tych warunkach Komitet Wydawniczy zdecydował się na wydanie drukiem gotowego już rękopisu i na uzupełnienie go tam, gdzie zachodziła konieczność pozostawionymi przez zmarłego materiałami i opracowaniami. (...) Niestety jest to dopiero wstęp do okresu głównego pracy i wysiłków Józefa Piłsudskiego – pracy wojennej zakończonej najświetniejszym od czasów Sobieskiego zwycięstwem i pracy pokojowej nad zbudowaniem i umocnieniem na wewnątrz i na zewnątrz Państwa¹⁸.

¹⁴ Wybrałem trzy różne biografie Marszałka, spośród dziesiątek, o ile nie setek innych, ze względu na walory bibliofilskie.

¹⁵ Patrz przyp. 8.

¹⁶ W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski 1901–1908. W ogniu rewolucji*, Warszawa 1935.

¹⁷ Idem, *Józef Piłsudski 1867–1901...*, op. cit., s. 7.

¹⁸ Idem, *Józef Piłsudski 1867–1914*, Londyn 1964, s. 3.

Książka W. Pobóg-Malinowskiego była najambitniejszym zamierzeniem stworzenia biografii Marszałka, ale niejedynym w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Na uwagę zasługują książki autorstwa Ludwika Stolarzewicza, pisane pod pseudonimem Stefan Hińcza. Autor to doktor filozofii, bibliograf (napisał m.in. *Bibliografię Mickiewiczowską*), a także biograf Józefa Piłsudskiego. W dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości ukazało się pierwsze wydanie pracy *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Rzeczypospolitej*, w nakładzie 3 tys. egzemplarzy numerowanych, w Księgarni Ludwika Fiszera¹⁹. Książka była odbita na papierze bezdrzewnym, posiadała 34 ilustracje oraz 4 mapy. Pierwsze wydanie miało kilka odmian kolorystycznych oprawy wydawniczej. Centralne miejsce zajmował wytłoczony złoty portret Marszałka oraz facsimile jego podpisu. Mimo że Władysław Pobóg-Malinowski wyrażał się o tej pracy dość lekceważąco, pisząc o „niedołężnym wysiłku” autora, książka musiała być dobrze przyjęta przez czytelników, skoro w 1935 roku ukazało się nakładem Wydawnictwa Jakuba Przeworskiego w Warszawie „wydanie nowe powiększone i poprawione z 32 ilustracjami”²⁰. Jak napisał autor we wstępie do tego wydania:

książka – początkowo pomyślana – jako krótki życiorys Komendanta, w miarę pisania rosła, aż wreszcie stała się księgą wielką, liczącą przeszło 400 stron, największą ze wszystkich dotychczas istniejących dzieł poświęconych Wodzowi Polski. Dwa wydania monografii o Piłsudskim mimo ceny (...) 25 złotych zostały oddawna wyczerpane. Obecnie w 20-lecie przejścia pierwszej kadrowej poprzez byłą granicę rosyjską w pobliżu Krakowa pojawia się nowe wydanie dzieła „O pierwszym Żołnierzu”. (...) Monografia pojawia się w wydaniu popularnym, taniem, a jednak wytwornem, bogato ilustrowanem, dostępnem jednak dla mas najszerszych!²¹

Nie bardzo rozumiem, co autor miał na myśli, mówiąc o „popularnym wydaniu”. Książka licząca 538 stron, była wydana w ozdobnej oprawie wydawniczej z kredową obwolutą. Niestety, nie udało mi się ustalić, kto zaprojektował i wykonał oprawę tej edycji. Kolejne wydanie pracy, tym razem pod zmienionym tytułem *Dzieje i Czyny Nieśmiertelnego Wodza Narodu*²², ukazało się rok po śmierci Marszałka, nakładem Książnicy Polskiej w Katowicach. Podobnie jak poprzednie wydania, było to

¹⁹ S. Hińcza [wł. L. Stolarzewicz], *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Polski*, Łódź–Katowice 1928.

²⁰ Idem, *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Polski*, wyd. 2, Warszawa 1935.

²¹ Ibidem, s. 7.

²² L. Stolarzewicz, *Dzieje i Czyny Nieśmiertelnego Wodza Narodu*, Katowice 1936.

dzieło imponujące pod względem edytorskim. Okładkę zaprojektował Henryk Starzyński, a oprawę wykonał znakomity Zakład Introligatorski Piotra Grzywy w Krakowie. W słowie wstępnym od Wydawnictwa napisano m.in., że Książnica Polska „nie szczędziła (...) kosztów, pełna troski o piękną szatę i wygląd książki, dobór ilustracji oraz odpowiedni układ graficzny. Wszak książka poświęcona jest Nieśmiertelnemu Wodzowi Narodu!”²³

Sam autor zwrócił się do czytelników następującymi słowami:

Karty Historji Polskiej, obejmującej okres lat od 1863 do 1935 r. napewno nazwie nauka „epoką Józefa Piłsudskiego” – wszak On był ośrodkiem wszelkich dążeń niepodległościowych! On był wodzem i twórcą ruchu – sternikiem łodzi płynącej ku Niepodległości. (...) Księga niniejsza o Marszałku Józefie Piłsudskim pojawia się w pierwszą rocznicę Jego śmierci. Niech raz jeszcze roztoczy ona przed czytelnikiem obraz życia i czynów Marszałka, niech wzniesi w nim umiłowanie, niech zrodzi poczucie odpowiedzialności za losy dalsze dzieła, jakiego dokonał Komendant – Naczelnik Państwa – Pierwszy Żołnierz i Wódz Zwycięski!²⁴

Książki Ludwika Stolarzewicza nie były w założeniu dziełami naukowymi, stąd też bibliografia liczyła tylko trzydzieści pięć pozycji, a praca była pozbawiona „całego balastu dat, wypadków, zdarzeń, dokumentów źródłowych..., których miejsce w monografiach wielotomowych, ściśle naukowych”²⁵. Praca miała mieć charakter popularnonaukowy i dotrzeć do jak najszerszego kręgu odbiorców. Założenie to autor zrealizował w sposób znakomity, o czym świadczą kolejne wydania książki.

Pisząc o biografjach Marszałka, trzeba wspomnieć o ostatniej pracy poświęconej życiorysowi Józefa Piłsudskiego, wydanej tuż przed wybuchem II wojny światowej – książce *Piłsudski*²⁶ autorstwa Zygmunta Jana Tyszla. Ukazała się staraniem Okręgu Stołecznego Związku Legionistów Polskich. Przedmowa autora jest datowana na sierpień 1939 roku – 25. rocznicę Czynu Legionowego. Podobnie jak książka Ludwika Stolarzewicza, praca nie miała charakteru naukowego, i – jak napisał w przedmowie Komendant Naczelny Związku Legionistów Polskich min. Juliusz Ulrych – była „pisana sercem żołnierza, ku czci umiłowanego Wodza”²⁷. Sam autor, zwracając się do czytelników, podkreślił m.in.:

²³ Ibidem, s. 3.

²⁴ Ibidem, s. 6–7.

²⁵ Ibidem, s. 7.

²⁶ J. Tyszel, *Piłsudski*, Warszawa 1939.

²⁷ Ibidem, s. 8.

oddając (...) moją pracę o wielkim Budowniczym Polski Współczesnej, wieniem usprawiedliwić pewne luki i braki. Wyjaśniam więc, że świadomie i celowo pominąłem ten odcinek życia Marszałka Piłsudskiego, który był Jego wyłączną osobistą własnością, a więc życie prywatne. Jeśli więc czytelnik nie znajdzie na kartach książki imion Józefowi Piłsudskiemu osób najbliższych, to dlatego jedynie, że co do ich współpracy na odcinku politycznym nie znalazłem dostatecznego materiału historycznego (z wyjątkiem udziału Marszałkowej Piłsudskiej w akcji pod Bezdunami (...) i Jej służby w Legionach Polskich). Współżycie zaś rodzinne z góry wyłączyłem w swej pracy, której założeniem było ukazanie postaci Wielkiego Marszałka, jako człowieka będącego własnością całego Narodu²⁸.

Należy podkreślić staranną edycję biografii. Co prawda pracę wydano w oprawie broszurowej, jednak była ona wydrukowana na grubym papierze i ozdobiona 38 fotografiami w formie wklejek na oddzielnych kartach.

Ciekawą i mało znaną pracą, poświęconą Marszałkowi, jest niewielki albumik wydany we Lwowie ok. 1926 roku, nakładem Okręgu VI Związku Strzeleckiego, *Józefa Piłsudskiego życie i czyny w obrazach*. Niewielka książeczka, licząca 16 stron, ozdobiona została zdjęciami marszałka, podpisanymi cytatami z jego pism²⁹.

Z albumów poświęconych Józefowi Piłsudskiemu muszę wymienić jeszcze jeden – *Dzieje Legionów Polskich i Marszałka J. Piłsudskiego. Album Pamiątkowy*. Liczy ok. 60 twardych kart z nalepionymi zdjęciami, został opublikowany przez wydawnictwo Album Pamiątkowy Dzieje Legionów Polskich z siedzibą we Lwowie. Opisywany wolumin wydał oddział wydawnictwa Kraków – Dębniki. Książka ukazała się ok. 1918 roku (niestety nie podano roku wydania, nie znalazłem również informacji na ten temat w bibliografii). Było to dzieło monumentalne – nie tylko składające się z samych fotografii, przełożonych bibułkami, ale także pięknie oprawione. Wydawcy zwrócili się do czytelników:

album niniejszy to nagromadzony szereg fragmentów z dni zmagania się i walk Legionów Polskich o wolność Rzeczypospolitej Polskiej, który acz nie jest i nie może być dziełem historycznym, jest niejako skromną wiązką wspomnień tych bohaterskich czynów i dla tych, którzy brali udział w żmudnej kampanii legionowej jak i nie niemiernie dla tych, którzy się nią szczerze interesowali i na nią patrzyli³⁰.

²⁸ Ibidem, s. 9.

²⁹ *Józefa Piłsudskiego życie i czyny w obrazach*, opr. Z.Z., Lwów [b.r.].

³⁰ *Dzieje Legionów Polskich i Marszałka J. Piłsudskiego. Album Pamiątkowy*, Lwów [b.r.], s. 3.

Czytając te słowa nie sposób zgodzić się z Redaktorami. Jest to dzieło historyczne, dokumentujące na swoich kartach nie tylko walki Legionów Polskich, ale także codzienne życie żołnierzy.

3. Marszałek w książkach dla dzieci

Odrębną część książek poświęconych Józefowi Piłsudskiemu stanowi literatura przeznaczona dla dzieci i młodzieży. Pisząc o bibliofilstwie, muszę zacząć od książki autorstwa jednego z najznakomitszych polskich bibliofilów Mieczysława Opałka *W dworku na Litwie. Z lat dziecinnych Józefa Piłsudskiego*³¹, wydanej w Krakowie w roku 1917 nakładem i czcionkami Drukarni Ludowej. Autor w ten sposób otworzył tomik wierszy poświęconych Komendantowi:

Są nazwiska, które jak tony dobrze znanej pieśni odzywają się dźwiękiem radosnym w duszy każdego człowieka. Są nazwiska wszystkim znajome, drogie, nazwiska, około których oplótł swoje girlandy wiecznie zielony wawrzyn sławy, która opromieniła pamięć rzetelnej zasługi. Mickiewicz, Słowacki, Kościuszko, książę Józef – wszak to imiona znane dziś wszędzie, gdzie jeno polskie bije serce. Należą też do całego narodu jak i ci, którzy je nosili. Do nazwisk wielkich i drogiech przybywa dziś nowe: Józef Piłsudski. Jest ono na ustach każdego Polaka i Polki. Wymawiamy je z czcią głęboką i poszanowaniem³².

W 1930 roku ukazała się, nakładem Związku Strzeleckiego w Warszawie, książka autorstwa Kazimierza Andrzeja Czyżowskiego *Mały Ziuk. Jak Marszałek Piłsudski był małym chłopakiem*³³. Okładkę projektował i ilustracje wykonał Kamil Mackiewicz. Autor tego uroczego dziełka był działaczem socjalistycznym w okresie zaborów, żołnierzem Legionów, powstańcem śląskim, po odejściu z wojska w stopniu porucznika (powodem było inwalidztwo) działał m.in. w ruchu spółdzielczym. Wierszowana bajka dla dzieci opowiadała o dzieciństwie Marszałka, patriotycznym wychowaniu w domu rodzinnym, które było przygotowaniem do walki o wolną Polskę.

³¹ M. Opałek, *W dworku na Litwie. Z lat dziecinnych Józefa Piłsudskiego*, Kraków 1917.

³² Ibidem, s. 5.

³³ K.A. Czyżowski, *Mały Ziuk. Jak Marszałek Piłsudski był małym chłopakiem*, [b.m.] 1930.

Trzy lata później ukazała się opowieść o dzieciństwie Marszałka Piłsudskiego *Świt wielkiego dnia*³⁴, której autorką była Zofia Zawiszanka³⁵. Okładkę zaprojektował Stefan Norblin. Jest to ciepła opowieść o dzieciństwie przyszłego Marszałka Polski, o jego domu, rodzeństwie, codziennych zabawach i kłopotach. Wszystko przeplatane opisem ziem polskich po tragicznym roku 1863. Ciekawa jest także książeczka, będąca lekcją patriotyzmu, Józefa Maciejowskiego *Przyjaciel wodzów*³⁶, opowiadająca historię jedenastoletniego chłopca, wnuka weterana powstania styczniowego, z którym autor prowadzi poważne rozmowy o historii Polski, jej wzlotach i upadkach, o wielkich wodzach od Mieszka I po księcia Józefa Poniatowskiego. W tle pojawia się wielokrotnie postać Marszałka Piłsudskiego jako twórcy Niepodległości i pogromcy bolszewików z 1920 roku.

Marszałek to nie tylko główny bohater książek, był też przywoływany obok innych postaci historycznych. Artur Oppman (Or-Ot) przygotował dwie piękne, dziś już niestety zapomniane, książeczki *Kochaj żołnierza*³⁷ oraz *Abecadło wolnych dzieci*³⁸. W tej drugiej, w utworze poświęconym Henrykowi Dąbrowskiemu znajdujemy następujący fragment poświęcony Marszałkowi Piłsudskiemu:

Dziadka wojsko kocha,
Z dumą patrzy w Niego,
Nie boi się ani trocha,
Wroga zdradzieckiego,
Wojnę sobie chwali,
Idzie z piosenkami,
„Zawsze będziem zwyciężali,
Kiedy Dziadek z nami...”³⁹

³⁴ Z. Zawiszanka, *Świt wielkiego dnia. Opowieść z dzieciństwa Marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1933 (wyd. 1), Warszawa 1938 (wyd. 2).

³⁵ Z. Zawisza-Kernowa (1889–1971) była nazywana pierwszą wywiadowczynią Kadrowki. Latem 1914 r. przekazywała J. Piłsudskiemu informacje o ruchach wojsk rosyjskich przed planowanym polskim powstaniem. Więcej na jej temat E. Jogała, *Dwór w Goszycach, Zofia Zawisza-Kernowa i dzieje przyjaźni Szczyptańskich i Turowiczów*, „Konteksty Kultury Pismo Kolegium Nauczycielskiego w Bielsku-Białej” 2014, t. 11, z. 1, s. 73–84. Wspomnienia z okresu służby wywiadowczej zostały opublikowane w zbiorze: A. Piłsudska, M. Rychterówna, W. Pełczyńska, M. Dąbrowska, *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość*, Warszawa 1927.

³⁶ J. Maciejowski, *Przyjaciel wodzów*, Warszawa 1930.

³⁷ Or-Ot [A. Oppman], *Abecadło wolnych dzieci*, Warszawa [1926].

³⁸ Idem, *Kochaj żołnierza*, Warszawa [1928].

³⁹ Idem, *Abecadło...*, op. cit., s. 4.

Kochaj żołnierza otrzymało okładkę z reprodukcją obrazu Wojciecha Kossaka, podobnie jak trzy barwne reprodukcje obrazów Mistrza. Autorem okładki i ilustracji był Bogdan Nowakowski.

Przegląd książek dla najmłodszych zakończę chyba jedną z najważniejszych pozycji wydanych przed II wojną światową. Mowa tu o pracy Tadeusza Michała Nittmana *Mały Piłsudczyk*⁴⁰. Książka po raz pierwszy została wydana w lutym 1935 roku, nakładem Głównej Księgarni Wojskowej. O szatę graficzną zadbało Atelier Girs – Barcz, a ilustracje wykonał Stanisław Haykowski. Autor (1896–1942), legionista i znany przed wojną pisarz, w przedmowie do drugiego wydania w 1939 roku pisał:

gdym książkę tę wypuścił w świat w lutym 1935 roku, żył jeszcze On – Wódz Narodu, Pierwszy Marszałek Polski, Józef Piłsudski... (...) Odszedł od nas Wielki Marszałek, osierocił nas wszystkich. Ciebie także Drogi Mały Piłsudczyku. (...) Tym Żywotem Niezlomnym krzepić się musisz i utrwalać z wielkiego Wczoraj Jego ery musisz czerpać mądrość i hart na wszystkie twoje dni, codzienne i odświętne, na całe twoje życie Osierocony Mały Piłsudczyku⁴¹.

Słowa te, napisane tuż przed wybuchem wojny, nabierają dziś zupełnie nowego znaczenia. Dla wielu młodych ludzi książka ta była buśolą przez następne lata. Pięknie napisana, opowiada o historii Polski pod zaborami, walce zbrojnej, opisuje udział Polaków z różnych zaborów na frontach I wojny światowej. Młody czytelnik poznawał historię odzyskania niepodległości w 1918 roku, powstania wielkopolskiego, powstań śląskich, wojny z bolszewikami. Drugą część autor poświęcił wolnej Polsce. Przedstawiono okres rządów przed 1926 rokiem, zamach majowy oraz opisano Konstytucję 1935 roku. Autor opisał także rozwój polskiego przemysłu i handlu, armię, system sprawiedliwości. Całość dopełniały zdjęcia m.in. Centralnego Okręgu Przemysłowego. Książka była wydana w twardej półpłóciennej oprawie z portretem Józefa Piłsudskiego na okładce. W swoich zbiorach mam natomiast także egzemplarz oprawiony w jedwab (sprawia wrażenie oprawy wydawniczej) w orłem wojskowym w stylizacji *art déco*. Posiadany przeze mnie egzemplarz jest tym cenniejszy, że znajduje się w nim dedykacja autora dla dr. Tadeusza Chojnackiego, który był lekarzem pisarza. Niestety, na kolofonie nie ma informacji na temat tej edycji. Być może było kilka – kilkanaście

⁴⁰ T.M. Nittman, *Mały Piłsudczyk*, Warszawa 1939 (wyd. 2),

⁴¹ Ibidem, s. 8–15.

egzemplarzy tak oprawionych (Atelier Girs – Barcz, często obok nakładów zwykłych, wydawało minimalne ilości tzw. edycji bibliofilskiej), jednak w dostępnej literaturze nie znalazłem na ten temat informacji.

4. Józef Piłsudski w poezji

Część poświęconą poetyckim wizjom dotyczącym Marszałka, zacznę od tomu wierszy Kazimiery Hłakowiczówny, wydanego również przez Główną Księgarnię Wojskową w pierwszą rocznicę śmierci Józefa Piłsudskiego w maju 1936 roku⁴². Nakład wyniósł 2 150 egzemplarzy numerowanych i podpisanych przez autorkę. Projekt graficzny oraz dwa drzeworyty były autorstwa Atelier Girs – Barcz. Tom wierszy został podzielony na trzy części. Pierwszą otwiera wiersz *Trzy struny*, zadedykowany Józefowi Piłsudskiemu w 1912 roku. Druga część to wiersze pośmiertne, zaś trzecia to wiersze dla dzieci.

Dwa lata później Wydawnictwo Jakuba Mortkowicza wydało broszurkę *Imię Wielkości. Wiersze o Józefie Piłsudskim* autorstwa Jana Brzechwy⁴³ z ilustracjami Edmunda Bartłomiejczyka. Autor, który nie był legionistą, pisał:

Nie jestem z Jego tysiąca – jestem z Jego milionów,
Bóg pożalował mi szczęścia bycia żołnierzem legionów,
Nie mam w żelaznej odznace dwóch najpiękniejszych liter,
Literey te z lewej strony noszę w sercu wyryte⁴⁴.

Wiersze Jana Brzechwy są pisane bardzo prostym językiem, nie ma w nich rozważań o wielkiej polityce, o meandrach władzy. Książka dziś nieczęsto gości na rynku antykwarycznym, ze względu na broszurowe wydanie oraz niszczenie ocalałych egzemplarzy w okresie PRL-u⁴⁵. Zawartość tomiku można bez trudu natomiast znaleźć w Internecie.

Ciekawym przykładem wydań poetyckich poświęconych Marszałkowi, jest antologia *Pieśń o Józefie Piłsudskim*⁴⁶, opracowana i opatrzona wstępem przez Apolinarego Krupińskiego, a wydana w Zamościu

⁴² K. Hłakowiczówna, *Wiersze o Marszałku Piłsudskim 1912–1935*, Warszawa 1935.

⁴³ J. Brzechwa, *Imię Wielkości. Wiersze o Józefie Piłsudskim*, Warszawa 1938.

⁴⁴ Fragment wiersza *Nie jestem z Jego tysiąca*, ibidem, s. 15.

⁴⁵ Ministerstwo Kultury i Sztuki. Centralny Zarząd Bibliotek, *Wykaz książek podlegających niezwłóznemu wycofaniu Nr 1*, 1 października 1951, poz. 164.

⁴⁶ *Pieśń o Józefie Piłsudskim. Antologia*, opr. A. Krupiński, wyd. 3 znacznie rozszerzone, Zamość 1920.

w 1920 roku (wydanie trzecie znacznie rozszerzone) nakładem Zygmunta Pomarańskiego. Apolinary Krupiński był także autorem broszury poświęconej Marszałkowi *Wstęga szkarlatu. Szaleństwo i rozsądek w czynach Józefa Piłsudskiego*⁴⁷, wydanej u tego samego wydawcy. Ciekawa jest natomiast sama, zapomniana już dzisiaj, postać Z. Pomarańskiego (1898–1941) legionisty, prawnika, wydawcy i kompozytora. W wieku 16 lat, mając za sobą działalność w skautingu i Polskich Drużynach Strzeleckich, wstąpił do I Kompanii Kadrowej Legionów Polskich, brał udział w jej walkach, podczas których był dwukrotnie ranny m.in. w bitwie pod Konarami. Razem z bratem Stefanem (również legionistą, autorem wielu publikacji z zakresu historii wojskowości) założył w Zamościu w 1917 roku Księgarnię Polską, znaną później pod nazwą Zygmunta Pomarański i Spółka, która do odzyskania niepodległości była miejscem działalności konspiracyjnej. Z. Pomarański był bardzo sprawnym księgarzem i wydawcą – wystarczy wspomnieć, że do współpracy pozyskał m.in. nie tylko Marcelę Handelsmana, który w 1921 roku wydał w tej oficynie słynną *Historykę*, ale także Władysława Konopczyńskiego czy Stanisława Łożę. Był również kompozytorem, autorem muzyki do jednej z najśłynniejszych polskich pieśni wojennych *O mój rozmarynie*, której słowa napisał Edward Słoiński. W czasie II wojny światowej jako kapitan rezerwy, włączył się czynnie w walkę konspiracyjną – od jesieni 1939 roku służył w strukturach Służby Zwycięstwu Polsce, a następnie Związku Walki Zbrojnej. Aresztowany przez gestapo, zginął 29 września 1941 roku w obozie koncentracyjnym Auschwitz.

Ale wracając do antologii. W przedmowie A. Krupiński napisał m.in.:

wielkość Piłsudskiego nie polega bynajmniej tylko na tem, że walczył o Polskę i że za nią cierpiał: nie Jemu pierwszemu przypadło to w udziale. Wielkość Piłsudskiego wypływa stąd, że siły poszukiwał we własnym narodzie i że wystąpił do walki pod narodowym sztandarem. Z myślą o Polsce ginęło wielu w obcych szeregach. On stworzył polskie szeregi. (...) Był tedy Piłsudski budzicielem siły narodu swego, strażnikiem polskiego honoru, najlepszym nauczycielem swej epoki, wystawiającym jej wielkie cele, protestem przeciwko zakładaniu rąk w bezczynie, a jako taki – był mądrym politykiem i najprzezorniejszym patriotą. (...) Niepokój serce ogrania na przypuszczenie, że, co by było z nami, gdybyśmy nie posiadali owej mądrości szaleństwa, głoszonej i wszczepianej przez Piłsudskiego... Czem bylibyśmy w takich warunkach w chwili zakończenia wojny? Niezawodnie „robactwem, traktowanem przez walczące ludy, któreby nawet nie miały potrzeby uświadamiać

⁴⁷ A. Krupiński, *Wstęga szkarlatu. Szaleństwo i rozsądek w czynach Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1920.

sobie, że pod ich nogami płaczą się jakieś śmiecie” (Stanisław Witkiewicz „Ostatnie słowa...”, Piotrków 1916)⁴⁸.

Niektóre wiersze są opatrzone przypisami, dotyczącymi okoliczności ich powstania lub – co jest niestety częstsze – informacjami o śmierci ich autorów – jak na przykład Stanisława Szarskiego („Wiślanina”) – sierżanta 1. pułku I Brygady Legionów, zaginionego w bitwie pod Kościuchnowką, czy Alexandra Sygryca („Sama”) kaprała 1. Pułku, poległego pod Czarkowami we wrześniu 1914 roku. W antologii znajduje się grupa wierszy poświęconych bezpośrednio Komendantowi, których autorami byli m.in. Edward Słoński, Kazimierz Tetmajer, Mieczysław Opalek, Stefan Wierzyński. Autor książki umieścił też rozdział *Dedykacje – Burzycielowi i Twórcy*, co jest odniesieniem do tytułu wiersza Bolesława Zahorskiego (tu występującego pod pseudonimem Bolesław Zygmunt Lubicz). W tym dziale znalazł się wiersz tego autora *Komendant*, który doskonale oddawał uwielbienie, jakim żołnierze darzyli swojego wodza, ale także zawierał odniesienie do początków walki o niepodległość.

Pisząc o poezji związanej z Komendantem, muszę powrócić w tym miejscu do K.A. Czyżowskiego. Cztery lata przed opisanym wyżej *Małym Ziukiem*, wydał poemat *Pan Marszałek. Rzecz o Józefie Piłsudskim*⁴⁹. Książeczka tłumaczyła i uzasadniała zamach majowy. Ukazała się w roku 1926 nakładem Związku Strzeleckiego w Warszawie. Autor krytycznie oceniał sytuację Polski przed 1926 rokiem, również działania własnych towarzyszy z PPS z okresu walki z zaborcami. Zamach majowy miał przynieść odnowienie Ojczyzny:

Nagle milknie tłum szary. W szum krwi zasłuchany,
Jakby poznał myśl Jego i oczy otwiera ...
Więc to zamach sumienia był tą krwią pisany!
Rewolucja prawości! Protest bohatera!
Błyskawica! I śmiercią, – życia czyn nadludzki!
I cóż znaczy „dyktator”, kiedy jest „Piłsudski!”
I z piersi wszystkich i z ulic i z placów i domów,
Wybucho wulkan pieśni „My, pierwsza Brygada!”
Pod Jego nakazami odbudujem z złomów,
To co hańba rozkradła i sprzedała zdrada !
„My pierwsza Brygada”, Polski wskrzesiciele,
nie damy tyć Pochroniom na jej świętem ciele!

⁴⁸ *Pieśń o Józefie Piłsudskim...*, op. cit., s. XIV–XVI.

⁴⁹ K.A. Czyżowski, *Pan Marszałek. Rzecz o Józefie Piłsudskim*, Warszawa 1926.

Poemat kończył się przewidywaniem przyszłości Marszałka:

Może przyjdzie mu zająć fotel prezydenta,
a może wodzem wojska na zawsze zostanie,
Ale jedno na pewno historia spamięta,
że on to symbol Polski! To sumienia zdanie!
To moc Ducha, co się nie da przełamać klęskom
i idzie drogą czynu i prawdy zwycięską!!

W 1936 roku w Katowicach została wydana nakładem Drukarni Merkur *Antologia „Jego za grobem Zwycięstwo”*. 5 XII 1867–12 V 1935. *Wiersze o najlepszym synu Ojczyzny i Jej wodzu, Marszałku Józefie Piłsudskim*⁵⁰, opracowana przez Józefa Karpińskiego, ukrywającego się pod pseudonimem Jotka. Książkę otwiera rysunek urny z sercem Marszałka Józefa Piłsudskiego oraz fragment poematu Juliusza Słowackiego *Beniowski*:

Kto, mogąc wybrać, wybrał zamiast domu,
Gniazdo na skałach orła, niechaj umie
Spać, gdy źrenice czerwone od gromu
I jęk szatanów słyhać w sosen szumie,
Tak żyłem.

Słowa te zostały wyryte na grobie matki Józefa Piłsudskiego na wileńskiej Rossie, gdzie spoczęło serce Marszałka. Antologię poezji poprzedza wybór wystąpień wygłoszonych po śmierci Józefa Piłsudskiego. Jako pierwsze zostało przytoczone orędzie Prezydenta RP Ignacego Mościckiego z 12 maja 1935 roku oraz przemówienia wygłoszone podczas pogrzebu Marszałka na Wawelu i podczas uroczystości złożenia serca Józefa Piłsudskiego na wileńskiej Rossie. Wśród wierszy znalazły się m.in. utwór Kazimierza Wierzyńskiego *Piłsudski*, Jana Szczawieja *Rapsod żałobny* czy wspomnianego wyżej K.A. Czyżowskiego *Meldunek*. Książka jest ilustrowana graficznymi portretami Marszałka z różnych okresów jego życia, zaczynając od czasów gimnazjalnych. Niestety, nie podano, kto odpowiadał za opracowanie graficzne tego zbioru poezji.

⁵⁰ Jotka [J. Karpiński], *Antologia „Jego za grobem Zwycięstwo”*. 5 XII 1867–12 V 1935. *Wiersze o najlepszym synu Ojczyzny i Jej wodzu, Marszałku Józefie Piłsudskim*, Katowice 1936.

Pisząc o poezji poświęconej Józefowi Piłsudskiemu, nie sposób pominąć utworów Juliana Tuwima, który przed wojną napisał m.in. te słowa:

Wiedzą, że brwi krzaczaste, że sumiaste wąsy,
I że nieprzepisową nosi maciejówkę,
Słyszeli, że dosadnym wyraża się słówkiem,
Że z litewska przeciąga i że miewa dąsy.
(...)
I zawsze będą mierzyć, a nigdy nie zmierzą
Pomrukując po kątach zdziwieniem, zawodem.
I w cierpką miłość jego nigdy nie uwierzą,
Kiedy przez Polskę idzie samotnym pochodem.
Tylko mu raz, pod oknem, kiedy dumał nocą,
Wyszłochał wszystko żołnierz, stojący na warcie,
Płakał, płakał jak dziecko: „Ach czemu, ach po co
Tak męczysz się, tak cierpisz za nas, Komendancie?”⁵¹

W twórczości Juliana Tuwima nastąpiła zmiana oceny Marszałka. Już w *Kwiatach polskich* pojawia się zupełnie inny obraz Józefa Piłsudskiego od przytoczonego powyżej, teraz będzie to „partyzant z twarzą nietscheańską...”⁵² Jak pisał Krzysztof A. Jeżewski: „Rzecz zabawna (i smutna zarazem), Tuwim »wstydził się« swoich przedwojennych wierszy o Marszałku, tłumacząc je *zaczadzeniem* „romantycznym fluidem” jakim Piłsudski promieniował (list z 8.VI.1944 r. do Tadeusza Radwańskiego)”⁵³.

5. Druki związane z Józefem Piłsudskim

Oprócz tomów poezji, biografii czy albumów, Marszałkowi poświęcano także druki artystyczne. 19 marca 1924 roku w Grodnie, nakładem Związku Strzeleckiego, został wydany *Wirydarz literacki na cześć Marszałka Józefa Piłsudskiego*⁵⁴, którego druk w nakładzie 525 numerowanych egzemplarzy ukończono 15 marca pod kierownictwem Emila

⁵¹ J. Tuwim, *Józef Piłsudski*, [w:] K.A. Jeżewski, *W blasku legendy. Kronika poetycka życia Józefa Piłsudskiego*, Paryż 1987, s. 243–244.

⁵² Idem, *Kwiaty polskie*, [w:] K.A. Jeżewski, *W blasku legendy...*, op. cit., s. 469.

⁵³ K.A. Jeżewski, *Polski Ulisses*, [w:] idem, *W blasku legendy...*, op. cit., s. 523.

⁵⁴ *Wirydarz literacki na cześć Marszałka Józefa Piłsudskiego* wydany staraniem Związku Strzeleckiego w Grodnie, Wadowice 1924.

Zegadłowicza. Okładkę w drzeworycie zaprojektował Wojciech Jastrzębowski, a całość została wydrukowana w drukarni Franciszka Foltina w Wadowicach. *Wirydarz* został ozdobiony dodatkowo nie tylko drzeworytami w tekście, ale także grafikami na odrębnych tablicach. Na treść książki, którą otwiera rozkaz Komendanta z 12 listopada 1918 roku, składają się wiersze i teksty literackie poświęcone nie tylko Józefowi Piłsudskiemu, ale także Cyprianowi Kamilowi Norwidowi, a nawet jedna z ballad jest o *Powsinogach beskidzkich* Emila Zegadłowicza. Tu należy się zatrzymać na chwilę przy postaci Franciszka Foltina⁵⁵ i jego drukarni. Sam zakład powstał w Wadowicach w 1825 roku i był początkowo prowadzony przez przybyłego z Czech Józefa Pokornego, a następnie przez jego żonę i spadkobierców. W 1868 drukarnię wraz z intrologatonią przejął Franciszek Foltyn (ojciec), a ok. 1907 roku Franciszek Foltin (syn). Od 1922 roku Franciszek Foltin wydawał pismo literacko-artystyczne „Czartak”, w niewielkich bibliofilskich edycjach spod prasy jego drukarni wychodziły utwory Emila Zegadłowicza oraz innych członków grupy Czartak m.in. Edwarda Kozikowskiego. *Wirydarz* doskonale wpisując się w tę sferę działalności drukarni.

Pisząc o kolekcjonerstwie pamiątek związanych z osobą Józefa Piłsudskiego, należy pamiętać, że na rynku pojawiła się duża liczba falsyfikatów. Jak napisał Waldemar Łysiak:

Rynek zalała masa podróbek „piłsudczanów” metalowych (medale, order, odznaki pułkowe, ryngrafy, guziki, klamry, statuetki etc.) – dzisiaj 99% cymeliów na rynku to falsyfikaty. Nawet olejne portrety Piłsudskiego nie wzbudzają gorączki kolekcjonerskiej, bo już przed Wojną były kopiowane wręcz fabrycznie (przykładowo antykwariusz F. Studziński zamawiał je u malarza S. Norblina tuzinami, i masowo rozprowadzał jako oryginały unikatowe). Co się ostało jako autentyczne „rara”? Rękopisy (listy, dokumenty, autografy), ręczne malunki urzędowe, okolicznościowe i patriotyczne plakaty, druki ulotne, zdjęcia (oryginały), legitymacje, zaświadczenia, karty aprowizacyjne itp. Każda rzecz unikatowa lub niepowtarzalna autorsko, estetycznie bądź proveniencyjnie⁵⁶.

W tym miejscu muszę opisać dwa najnowsze nabytki kolekcjonerskie związane z osobą marszałka Józefa Piłsudskiego. Pierwszym jest broszura autorstwa Wacława Bojomira Mutermilcha (1872–1940) *Czy*

⁵⁵ *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 228–229.

⁵⁶ W. Łysiak, *Empireum. Patriotyczne Empireum Bibliofilstwa, czyli przewodnik po terenach łowieckich Bibliofilandii tudzież sąsiednich mocarstw*, t. 1, Warszawa 2004, s. 198–199.

*socjalizm polski jest naprawdę polskim?*⁵⁷, opublikowaną w 1919 roku w Warszawie. Broszura, o objętości 16 stron, napisana przez jednego z przedstawicieli polskiego mesjanizmu politycznego, z dedykacją „Naczelnikowi Państwa JWP Józefowi Piłsudskiemu od autora 30.V.1919”. W książce jest wklejony exlibris Józefa Piłsudskiego, zaprojektowany przez Stanisława Ostoję-Chrostowskiego. O ile pojawiają się książki z tym exlibrisem, to o tym egzemplarzu można powiedzieć z całą pewnością, że pochodzi z biblioteki Marszałka.

Drugim drukiem jest wydany przez Dyрекcję Okręgową PKP w Radomiu pamiątkowy *Rozkład jazdy pociągu nadzwyczajnego Naczelnika Państwa w dniu 16 II 1922 roku*. Rozkład jest odbitką ręcznie wykonanego projektu, wymienia cztery stacje Tomaszów, Koluszki, Skierniewice i Warszawę Główną⁵⁸.

W tym miejscu wróć do ostatniego wielkiego wydarzenia z udziałem Józefa Piłsudskiego – Święta Kawalerii na krakowskich błoniach w dniach 5 i 6 października 1933 roku. Z tej okazji Zarząd Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa wydał odczyt gen. Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego *Wzruszenia krakowskie*⁵⁹. Wieniawa wygłosił swój tekst 16 października w Sali Filharmonii w Warszawie, zaś drukiem ukazał się 11 listopada 1933 roku. Gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski, adiutant Marszałka, darzący swego Komendanta bezgranicznym uwielbieniem, ale także kawalerzysta i poeta (jak sam napisał „na świecie istnieją tylko dwa zawody godne wyzwolonego i niepodległego mężczyzny, zawód poety i kawalerzysty”⁶⁰), chciał oddać atmosferę święta, „kiedy na błoniach krakowskich przed Panem Prezydentem i Panem Marszałkiem przeszło w klusie tylko dwanaście pułków jazdy”⁶¹. Wieniawa, z właściwą sobie swadą i humorem, mówił o sprawach poważnych, o historii zarówno obchodów 250-lecia Wiktorii Wiedeńskiej, jak i tej najnowszej lat 1914–1918. Wspomnił o podziałach politycznych i problemach społecznych. Apelowal o szacunek dla historii, przypominając, że wbrew słowom pieśni „nie chcemy już od was uznania”, to uznanie żołnierzom jest należne. Druk ozdobiono wkładką ze zdjęcia-

⁵⁷ W.B. Mutermilch, *Czy socjalizm polski jest naprawdę polskim?*, Warszawa 1919.

⁵⁸ Obydwa opisywane druki nabyłem w lipcu 2018 r. w warszawskim antykwariacie Kwadryga.

⁵⁹ B. Wieniawa-Długoszowski, *Wzruszenia krakowskie*, Kraków 1933.

⁶⁰ Idem, *Wstęp*, [w:] M. Dupont, *General Lasalle*, Warszawa 1931, s. V.

⁶¹ Idem, *Wzruszenia...*, op. cit., s. 9.

mi z święta. Będąc w Krakowie w końcu lat 90. w jednym z antykwariatów spotkałem ten druk w luksusowej oprawie, wykonanej w Zakładzie Introligatorskim Roberta Jahody⁶² przez Henryka Starzyńskiego. Książka została oprawiona w wiśniową skórę ze złoceniami. Wyklejki były ręcznie malowane w pola, na których na przemian umieszczono inicjały JR (Joannes Rex) i JP (Józef Piłsudski). Brzegi kart były złoczone. Nieżyjący wybitny bibliofil Michał Hilchen, podczas jednego ze spotkań, kiedy pokazałem mu posiadany egzemplarz, powiedział, że identyczną oprawę wykonano dla Marszałka, a wersję w zielonej skórze dla prezydenta Ignacego Mościckiego.

Kolejnym drukiem, związanym z Józefem Piłsudskim jest teka, będąca pamiątką z pogrzebu Marszałka, wydana dla Zarządu Ogólnego Związku Podoficerów Rezerwy Okręgu Pomorskiego. Egzemplarz posiadany przez autora niniejszego tekstu był dedykowany Prezesowi Okręgu Pomorskiego J. Kupilasowi. Teka składa się z dwóch twardych okładek, które wewnątrz zawierają 12 zdjęć z uroczystości pogrzebowych Marszałka w Krakowie 18 maja 1935 roku. Są to oryginalne fotografie wprawione w karty oprawy, ze złożonymi napisami opisującymi uroczystości. Można domniemywać, że wydano zaledwie kilka – kilkanaście imiennych egzemplarzy albumu po zakończeniu uroczystości pogrzebowych w maju 1935 roku.

Kolejne rocznice śmierci Marszałka były obchodzone w Polsce do 1939 roku. Wybuch II wojny światowej spowodował także krytyczną ocenę postaci Józefa Piłsudskiego przez władze Rzeczypospolitej na emigracji. Bardzo dobrze opisał to Jerzy Paczkowski (poeta i satyryk, uczestnik kampanii 1940 roku, a następnie bojownik francuskiego ruchu oporu, m.in. redaktor pisma „Walka. Biuletynu Informacyjnego Polskiej Służby Propagandowej”⁶³ wydawanego w Grenoble) w tekście *12.V.1940*, opublikowanym w specjalnej jednodniówce⁶⁴, wydanej w Grenoble 12 maja 1941 roku.

12-y maja 1940 roku niczem nie różnił się od innych dni tygodnia. Nie wszędzie minął on tak zwyczajnie jak u nas. W Paryżu było inaczej. 13-tego, pamiętam, nazajutrz po oymym dniu, kiedy nie udało się nam uczcić piątej rocznicy zgonu Józefa Piłsudskiego,

⁶² Zob. *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, op. cit., s. 355.

⁶³ J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydawanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 4, Lublin 1976, poz. 3269.

⁶⁴ Jednodniówka „12/V 1941. Grenoble”, Grenoble 1941, egzemplarz imienny Damiana Wandycza, nr 28.

13-go jakoś pod wieczór słuchaliśmy z Rzywem, Piątkiem i Spirydowiczem – polskich wiadomości radiowych z Paryża. Wśród innych ważnych nowin, usłyszeliśmy tego dnia pewien komunikat urzędowy, który zresztą powtórzono drukiem na łamach „Głosu Polskiego”. Jeśli mnie pamięć nie myli brzmiał on mniej więcej tak: „Jesteśmy upoważnieni do stwierdzenia, że jedynym nabożeństwem odprawionem 12-go 1940 w Paryżu, w jakim wzięły udział polskie czynniki oficjalne, była msza św. w polskim kościele na Fbg. St.-Honore, odprawiona za dusze podchorążych poległych w maju 1926 na ulicach Warszawy w obronie prawa i honoru przysięgi”. Wyszliśmy ze świetlicy milcząco. Rżyw był smutny. Piątek nie mówił nic. Dopiero po chwili odezwał się Spirydowicz: – słyszałeś bracie, jaki komunikacik zaiwanili? Znakiem tego, to już teraz nawet paciorka za Starego skutecznie nie wolno...! Dotąd mam w pamięci drwiące spojrzenie Spirydowicza, kiedy nam mówił te przezabawne słowa. Była to chyba jedna z naszych ostatnich rozmów przed rozstaniem. (...) Kilka tygodni później ppor. Lech Spirydowicz zginął (...) nad kanałem La Marne au Rhin. Zginął kierując ogniem k.m.-ów swego plutonu. (...) Dzielny to był żołnierz. Prawy żołnierz Józefa Piłsudskiego⁶⁵.

J. Paczkowski w 1944 roku został aresztowany przez Niemców i wywieziony do obozu Sachsenhausen, a następnie Hamburg-Neugamme, gdzie zmarł w 1945 roku. Sama jednodniówka jest wydawnictwem bardzo ciekawym i niezbyt często spotykanym na rynku antykwarycznym⁶⁶. Liczące 194 strony powielanego maszynopisu wydawnictwo, którego:

szata zewnętrzna, jakkolwiek skromna i uboga jest rezultatem żmudnych wysiłków i długotrwałych zmagania z przeszkodami, które piętrzyły się na każdym kroku. (...) Jedynym źródłem z jakiego mogliśmy czerpać była pamięć, serdeczna pamięć o Józefie Piłsudskim. Przetrawiała ona wrześnieją klęskę, czerwcową katastrofę i oparła się zwycięsko zmiennym prądom naszego życia politycznego na wychodźstwie. Tej to niezłomnej i wiernej pamięci chcieliśmy dać dowód, wydając naszą Jednodniówkę. Pragniemy, aby ten skromny zbiorek, wydany za cenę wielkiego wysiłku, stał się pamiątką naszych uczuć, śladem wzruszenia, jakie ogarnęło nas wszystkich, gdy – obróćmy myślą ku Wierzy Srebrnych Dzwonów – składaliśmy w skupieniu hołd pamięci Największego z Polaków⁶⁷.

Mimo że faktycznie szata wydawnictwa jest skromna, to redaktorzy zamieścili w nim cztery odbitki fotografii z Józefem Piłsudskim, co z pewnością dla uciekinierów z Polski, przebywających w strefie zdemilitaryzowanej w 1941 roku nie było łatwe. Jednodniówka była odbita w nakładzie 139 egzemplarzy numerowanych.

⁶⁵ Ibidem, s. 118–119.

⁶⁶ Ostatnio pojawił się niekompletny egzemplarz na aukcji XLII Antykwariatu Lamus 25 maja 2018 r.

⁶⁷ Ibidem, s. 5.

6. Zakończenie – Józef Piłsudski we współczesnym bibliofilstwie

Pisałem o drukach związanych z Józefem Piłsudskim wydawanych w latach 1919–1941. Po 1989 roku książki dotyczące Marszałka były wznawiane i reprintowane. Jednak bibliofile i jego miłośnicy nadal kultuwają tę pamięć w postaci wydawania okolicznościowych druków. Tu chciałem wspomnieć o dwóch osobach – Jerzym Lewandowskim i Janie Rećko. Jerzy Lewandowski z Bydgoszczy, kolekcjoner pamiątek związanych z Józefem Piłsudskim, wydał własnym sumptem kilka pięknych druków bibliofilskich poświęconych Marszałkowi – *Druki emigracyjne o Józefie Piłsudskim 1940–1990*⁶⁸, *Ostatnia wola Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego*⁶⁹, *O roku 1920 Józefa Piłsudskiego Naczelnego Wodza*⁷⁰, *Józefa Piłsudskiego kilka słów o generałach naszych*⁷¹. Druki wydawane w małych nakładach (od 40 do 170 egzemplarzy), na specjalnym papierze czerpanym, ozdabiane są ilustracjami poświęconymi marszałkowi.

Drugi wybitny kolekcjoner, Jan Rećko wydał dwa druki bibliofilskie *Józef Piłsudski na starych kartach pocztowych*⁷² oraz *Józef Piłsudski w exlibrisie*⁷³.

Artykuł niniejszy nie wyczerpuje w żaden sposób związków Józefa Piłsudskiego z polskim bibliofilstwem. Każdy z poruszonych wątków jest tylko wzmianką, która może stanowić początek oddzielnego artykułu. Działania J. Lewandowskiego i J. Rećki pokazują, jak współcześni kolekcjonerzy *antiquo modo* wydają niskonakładowe druki bibliofilskie, poświęcone pamięci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego.

Jacek A. Żurawski

⁶⁸ J. Lewandowski, *Druki emigracyjne o Józefie Piłsudskim 1940–1990*, Bydgoszcz 2004, nakład 170 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 119.

⁶⁹ *Ostatnia wola Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego*, opr. J. Lewandowski, Bydgoszcz 2005, nakład 115 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 39.

⁷⁰ *O roku 1920 Józefa Piłsudskiego Naczelnego Wodza*, opr. J. Lewandowski, Bydgoszcz 2006, nakład 110 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 90, oprawę w półskórek wykonał Jerzy Budnik.

⁷¹ *Józefa Piłsudskiego kilka słów o generałach naszych*, opr. J. Lewandowski, [b.r. i m.], nakład 40 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 33.

⁷² J. Rećko, *Józef Piłsudski na starych kartach pocztowych*, Bydgoszcz–Lubartów 2007, nakład 70 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 20.

⁷³ Idem, *Józef Piłsudski w exlibrisie*, [Bydgoszcz–Lubartów?] 2012, nakład 50 egzemplarzy numerowanych, egzemplarz nr 43.

Bibliografia

- Brzechwa J., *Imię Wielkości. Wiersze o Józefie Piłsudskim*, Warszawa 1938.
- Czyżowski K.A., *Mały Ziuk. Jak Marszałek Piłsudski był małym chłopakiem*, [b.m.] 1930.
- Czyżowski K.A., *Pan Marszałek. Rzecz o Józefie Piłsudskim*, Warszawa 1926.
- Druki emigracyjne o Józefie Piłsudskim 1940–1990*, opr. J. Lewandowski, Bydgoszcz 2004.
- Dupont M., *General Lasalle*, Warszawa 1931.
- Dybczyński T., *Józef Piłsudski jako publicysta i historyk*, Warszawa 1934.
- Dzieje Legionów Polskich i Marszałka J. Piłsudskiego. Album Pamiątkowy*, Lwów [b.r.].
- Giza S., *Zestawienie bibliograficzne prac Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Józef Piłsudski. Pisarz, wydawca, drukarz*, red. Z. Klemensiewicz, E. Kuntze, W. Pocięcha, L. Strojek, K. Witkiewicz, Kraków 1936.
- Górska J., „Białe plamy” w nauczaniu historii. *Obraz Józefa Piłsudskiego na kartach wybranych podręczników dla szkoły podstawowej wydanych po 1945 roku*, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczanie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. D. Degen, J. Gzela, Toruń 2010.
- Hińcza S., [L. Stolarzewicz], *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Polski*, Łódź–Katowice 1928.
- Hińcza S., [L. Stolarzewicz], *Pierwszy Żołnierz Odrodzonej Polski* (wyd. 2) Warszawa 1935.
- Hiłakowiczówna K., *Wiersze o Marszałku Piłsudskim 1912–1935*, Warszawa 1935.
- Jednodniówka „12/V 1941. Grenoble”, Grenoble 1941.
- Jeżewski K.A., *W blasku legendy. Kronika poetycka życia Józefa Piłsudskiego*, Paryż 1987.
- Jogała E., *Dwór w Goszycach, Zofia Zawisza-Kernowa i dzieje przyjaźni Szczyńskich i Turowiczów*, „Konteksty Kultury Pismo Kolegium Nauczycielskiego w Bielsku-Białej” 2014, t. 11, z. 1.
- Jotka [J. Karpiński], *Antologia „Jego za grobem Zwycięstwo”. 5 XII 1867–12 V 1935. Wiersze o najlepszym synu Ojczyzny i Jej wodzu, Marszałku Józefie Piłsudskim*, Katowice 1936.
- Józef Piłsudski w zbiorach Janusza Ciborowskiego. Katalog*, Warszawa 1996.
- Józefa Piłsudskiego kilka słów o generałach naszych*, opr. J. Lewandowski, [b.r. i m.].
- Józefa Piłsudskiego życie i czyny w obrazach*, opr. Z.Z., Lwów [b.r.].
- Kalinowski S., *Organizacje społeczne i prasa w akcji promocji legendy Józefa Piłsudskiego w powiecie radzyńskim w okresie II Rzeczypospolitej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2013, nr 11.
- Konopka S., *Bibliografia druków o Józefie Piłsudskim*, [w:] *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sieroszewski, Warszawa 1934.
- Kowalik J., *Bibliografia czasopism polskich wydawanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 4, Lublin 1976.

Lenczewski T.B., *Józef Piłsudski w bibliografii. Biografie i życiorysy*, Łódź–Warszawa 1993.

Łysiak W., *Empireum. Patriotyczne Empireum Bibliofilstwa, czyli przewodnik po terenach łowieckich Bibliofilandii tudzież sąsiednich mocarstw*, t. 1, Warszawa 2004.

Maciejowski J., *Przyjaciel wodzów*, Warszawa 1930.

Ministerstwo Kultury i Sztuki. Centralny Zarząd Bibliotek, *Wykaz książek podlegających niezwłóchnemu wycofaniu Nr 1*, Warszawa 1951.

Mutermilch W.B., *Czy socjalizm polski jest naprawdę polskim?*, Warszawa 1919.

Nieć G., *Książki zakazane i źle widziane w obiegu antykwarycznym w okresie Polski Ludowej*, [w:] D. Degen, M. Żynda, *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od XIX wieku do czasów współczesnych*, Toruń 2012.

Nieć G., *Marszałek Józef Piłsudski i legiony w asortymencie wtórnego rynku książki w Polsce* [w:] Biblioteka publiczna w przestrzeni społecznej. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia Działalności Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, red. J. Ladorucki, Łódź 2017.

Nieć G., *Wtórny rynek książki w Polsce. Instytucje. Asortyment. Uczestnicy*, Kraków 2016.

Nittman T.M., *Mały Piłsudczyk*, Warszawa 1939.

O roku 1920 Józefa Piłsudskiego Naczelnego Wodza, opr. J. Lewandowski, Bydgoszcz 2006.

Opalek M., *W dworku na Litwie. Z lat dzieciennych Józefa Piłsudskiego*, Kraków 1917.

Or-Ot [A. Oppman], *Abecadło wolnych dzieci*, Warszawa [1926].

Or-Ot [A. Oppman], *Kochaj żołnierza*, Warszawa [1928].

Ostatnia wola Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, opr. J. Lewandowski, Bydgoszcz 2005.

Pieśń o Józefie Piłsudskim, Antologia, opr. A. Krupiński, Zamość 1920.

Piłsudska A., Rychterówna M., Pełczyńska W., Dąbrowska M., *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość*, Warszawa 1927.

Pobóg-Malinowski W., *Józef Piłsudski 1867–1901. W podziemiach konspiracji*, Warszawa 1935.

Pobóg-Malinowski W., *Józef Piłsudski 1867–1914*, Londyn 1964.

Pobóg-Malinowski W., *Józef Piłsudski 1901–1908. W ogniu rewolucji*, Warszawa 1935.

Polechowski K., *Dzieło pisarskie Józefa Piłsudskiego*, [w:] *Józef Piłsudski Wybór pism*, opr. W. Suleja, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.

Rećko J., *Józef Piłsudski na starych kartach pocztowych*, Bydgoszcz–Lubartów 2007.

Rećko J., *Józef Piłsudski w exlibrisie*, [Bydgoszcz–Lubartów?] 2012.

Słownik Pracowników Książki Polskiej, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972.

Stolarzewicz L., *Dzieje i Czyny Nieśmiertelnego Wodza Narodu*, Katowice 1936. [Strzyżewski T.], *Czarna księga cenzury PRL*, t. 1, Londyn 1977.

Tyszel J., *Piłsudski*, Warszawa 1939.

Urbankowski B., *Srebrna i czarna legenda. Józef Piłsudski w poezji, historii i plotce*, „Niepodległość i Pamięć” 2005, r. 12, nr 1 (21).

Wieniawa-Długoszowski B., *Wzruszenia krakowskie*, Kraków 1933.

Wirydarz literacki na cześć Marszałka Józefa Piłsudskiego wydany staraniem Związku Strzeleckiego w Grodnie, Wadowice 1924.

Załączny J., *Kult Piłsudskiego przed i po maju*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, r. 23, nr 3 (55).

Załączny J., *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.

Zawiszanka Z., *Świt wielkiego dnia. Opowieść z dzieciństwa Marszałka Piłsudskiego*, wyd. 1, Warszawa 1933.

Zawiszanka Z., *Świt wielkiego dnia. Opowieść z dzieciństwa Marszałka Piłsudskiego*, wyd. 2, Warszawa 1938.